

6 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ

- 6.0 ਮਨੋਰਥ
- 6.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 6.2 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ
 - 6.2.1 ਰੁਮਾਂਟਿਕ-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ
 - 6.2.2 ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ
 - 6.2.3 ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ
 - 6.2.4 ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ
 - 6.2.5 ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ
 - 6.2.6 ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ
 - 6.2.7 ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ
- 6.3 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ
 - 6.3.1 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ
 - 6.3.2 ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ
- 6.4 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ
 - 6.4.1. ਮੁਢਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ
- 6.5 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ
 - 6.5.1 ਨਿਬੰਧ
 - 6.5.2 ਸਵੈਜੀਵਨੀ
 - 6.5.3 ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ
 - 6.5.4 ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ

6.0 ਮਨੋਰਥ

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਹਿਤਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੌਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਪੜਨਗੇ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਮੁਢਲੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਨਗੇ, ਇਹੋ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ।

6.1 ਭੂਮਿਕਾ

1849 ਈ. ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਇਸ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰੇਲ ਤੇ ਸੜਕੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਕ ਨਹਿਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਬੰਜਰ ਪਈਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਅਬਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਬਿਰਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਨਵੇਂ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵਾਹ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਬੀਜ ਪਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਇੱਕ ਦਮ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦੀ। 1850 ਤੋਂ 1900 ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

‘ਆਧੁਨਿਕ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ; ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਵਾਂ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ‘Modern’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲਖੰਡ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲਖੰਡ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਧੁਰੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

6.2 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ

ਕਵਿਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹਾਸਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ’ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕੌਮ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੜਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

6.2.1 ਰੁਮਾਂਟਿਕ-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ

ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਸਮਾਂ 1901 ਤੋਂ 1930 ਈ. ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ’ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬਹੁਤ ਸੰਜੀਦਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਉਸਾਰਦੇ ਹੋਏ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਯਥਾਰਥ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਧਨੀ ਰਾਮ, ਚਾਤ੍ਰਕ, ਲਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੇਠਾਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ;

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ:- ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਨਾਂ ਦਾ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 1905 ਈ. ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ‘ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ’ ਨਾਮਕ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ- ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ, ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਪ੍ਰੀਤ ਵੀਣਾ, ਕੰਬਦੀ ਕਲਾਈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਜੀਓ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ:- ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 3 ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਿਖੇ- ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਘੁੰਡ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨੀ ਰੰਗ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਾਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ, ਜੋ ਪੂਰਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

6.2.2 ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ 1936 ਤੋਂ 1960 ਈ. ਤੱਕ ਮਿੱਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ 1935 ਈ. ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸੰਘ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ’ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਅਮਨ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ, ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ:- ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚਲੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਰਤਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਉਂਗਲ ਧਰਨ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਅੱਧਵਾਟੇ, ਕੱਚ ਸੱਚ, ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ, ਜੈਮੀਰ, ਜੰਦਰੇ ਅਤੇ ਬੂਟੇ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ 'ਨਾਨਕਾਇਣ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ:- ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਕਬੂਲ ਕਵਿੱਤਰੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1947 ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ' ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ- ਅਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ, ਤੋਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ, ਸੰਝ ਦੀ ਲਾਲੀ, ਲੋਕ ਪੀੜਾ, ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ, ਮੈਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹਾਂ ਹਿੰਦ ਦੀ, ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ, ਸੁਨੇਹੜੇ, ਨਾਗਮਣੀ, ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ। ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਿੱਜੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੁਪਾਂਤਰਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਪੀੜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

6.2.3 ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ

1960 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੀ ਚਮਕ ਮੱਧਮ ਪੈਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਕਾਵਿ ਸੁਰਾਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਪਜੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਐਲਾਨ, ਨਾਅਰੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਵੈ-ਸੰਬੋਧਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ.ਸ ਮੀਸ਼ਾ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਹੈ:

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ:- ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਵੇਦਨਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਲਾਸਾਂ, ਅਧਰੈਣੀ, ਨਾ ਧੁੱਪੋ ਨਾ ਛਾਂਵੇ, ਸੜਕ ਦੇ ਸਫ਼ੇ 'ਤੇ, ਟੁੱਕੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਵਾਲੇ, ਮੱਥੇ ਦੀਵਾ ਵਾਲਾ, ਅਲਵਿਦਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਰੁੱਖ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਸਫਲ ਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਸਰੋਦੀਪਣ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ:- ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੱਧਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੰਭੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵੀ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਪਰਾਗਾ, ਲਾਜਵੰਤੀ, ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਚਿੱੜੀਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਮਹਾਂਕਾਵਿ 'ਲੁਣਾ' ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤਜਰਬਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਕਾਦਰਯਾਰ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਨੂੰ ਲੁਣਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

6.2.4 ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਪੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨਾਕਾਮ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮੁਖ਼ਤਬ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਵੀ ਰੂਪਾਕਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਅਤੇ ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਹਨ। ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਮਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਹ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

6.2.5 ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ

ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦੇ ਹਨ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟਾਉਣਾ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਦੁਹਰਾਅ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਾਹਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੋਕਾਈ ਦੇ

ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਚੇਤੰਨ ਵਰਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਕਬੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਸ਼, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਤੇ ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹਨ।

6.2.6 ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 1980 ਤੋਂ 1995 ਈ. ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਟੇਟ ਵਿਚਕਾਰ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਇਕ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੰਸਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ, ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 1980 ਤੋਂ 1995 ਈ. ਤੱਕ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ- ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼, ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸੁਲਗਦੀ ਵਰਨਮਾਲਾ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਤੇ ਹਰਭਜਨ ਹੁੰਦਲ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਇਰ ਹਨ।

6.2.7 ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਹੋਈ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਾਦ ਜਾਂ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਕਈ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੈ। ਸਵੈ-ਸੰਵਾਦ, ਸਵੈ-ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਵਿਅੰਗ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੁਪਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ। ਅਮਿਤੋਜ, ਜਸਵੰਤ ਦੀਦ, ਵਨੀਤਾ, ਪਰਮਿੰਦਰ ਸੋਢੀ, ਅੰਬਰੀਸ਼, ਲਖਵਿੰਦਰ ਜੌਹਲ, ਦੇਵਨੀਤ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹਨ।

ਅਭਿਆਸ ਪਹਿਲਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. ਚਾਰ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4. ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 5. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

6.3 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ

ਗਲਪ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'Fiction' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਲਪਿਤ ਕਥਾ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਾਵਲ ਤੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਰੁਝ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ।

6.3.1 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਰੰਭ 1859 ਈ. ਵਿਚ ਰਚੇ ਨਾਵਲ 'ਯਿਸੂਈ ਮੁਸਫਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ' ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1882 ਈ. ਵਿਚ 'ਜਯੋਤੀਰੁਦਯ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਵਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਵਿਚ ਛਪਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਵਲ ਮੂਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਨਾਵਲ ਹਨ। 'ਯਿਸੂਈ ਮੁਸਫਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ' ਨਾਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰਾਗਰੈਸ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ, ਜਦਕਿ 'ਜਯੋਤੀਰੁਦਯ' ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਹੈ। ਜੋ 1897 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ।

ਮੁਢਲੇ ਦੌਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ:- ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖੀਆਂ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਢਲੇ ਦੌਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮਕਸਦ ਵੱਖਰੀ ਸਿੱਖ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪਛਾਣ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਤੇ 'ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ' ਦਲੇਰ ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਹਨ। ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਹ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਅਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ:- 1950 ਤੋਂ 1960 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਛੂਆ-ਛਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਹੀ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਇਕ ਮਿਆਨ ਦੇ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਆਦਮਖੋਰ, ਪੁਜਾਰੀ, ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ ਤੇ ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਸ ਸੀਮਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਫਿਰਕੂ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਵੇਸ਼ਵਾਦਿਤੀ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਨ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਪਰਚਮ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਰੂਲਾ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪਿਓ ਪੁੱਤਰ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ- ਲਿਓ ਟਾਲਸਟਾਏ, ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ ਅਤੇ ਅਨਤੋਵ ਚੈਖੋਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਵਾ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਅੰਚਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ, ਪਾਲੀ, ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਸਿਵਲ ਲਾਇਨਜ਼, ਹਾਣੀ, ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ, ਕੰਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ:- 1960 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਵੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਣਹੋਏ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਮੜ੍ਹੀ ਦਾ ਦੀਵਾ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਥਾਂ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਖਾਸੇ ਦੇ ਪੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਢਾਲਦੇ ਹਨ। ਮੜ੍ਹੀ ਦਾ ਦੀਵਾ, ਅਣਹੋਏ, ਕੁਵੇਲਾ, ਰੇਤੇ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਠੀ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਘੋੜਾ ਦਾ ਦਾਨ, ਅੱਧ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਤੇ ਪਰਸਾ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਪੁਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੀਮ ਪਹਾੜੀ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾਵਾਂ- ਮੱਛਲੀ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ, ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ, ਗੈਰੀ ਨਦੀ ਦਾ ਗੀਤ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਬੀਰ ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੁਲ, ਰਾਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਕਮਰੇ, ਗਰਦਸ਼ ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਜਿਹੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੀ ਇਸੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਣ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ। ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਤਰ ਮਨ ਵਿਚ ਦੱਬੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਗਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਲੇਖਣ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤਾਂ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪਿੰਜਰ' ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੌਲਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਬੱਲੀ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਨ, ਜੋ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਏਹੋ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ' ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਦੀ ਔਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

6.3.2 ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੱਛਮ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਖੀਆਂ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸ੍ਰੋਤ ਵੱਜੋਂ ਵਿਚਾਰਨ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਰੂਪਗਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਮੁਢਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ:- ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਕਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਚਿੰਤਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਢਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਜਾਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮੰਨਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ- 'ਹੀਰੇ ਦੀਆਂ ਕਣੀਆਂ', 'ਰੰਗ ਬਿਰੰਗੇ ਫੁੱਲ' ਅਤੇ 'ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਚੱਕਰ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ, ਜਦਕਿ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਹੱਸਦੇ ਹੰਝੂ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਮੁਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ, ਜੋਸ਼ਾ ਫ਼ਜ਼ਲਦੀਨ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਆਦਿ ਲੇਖਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਲਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਫੁਲਵਾੜੀ, ਕਿਰਤੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਹੰਸ ਜਿਹੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਛਪਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ:- ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁੰਝੂਆਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਸੱਧਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਮਿੱਧੇ ਫੁੱਲ, ਠੰਡੀਆਂ ਛਾਂਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਕਬਰ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ

ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਔਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ।

ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦਾ ਹੈ। ਅਨੋਖੇ ਤੇ ਇੱਕਲੇ, ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ, ਭਾਬੀ ਮੈਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਪਿਆਰ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣ ਹੈ' ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ-ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਤੇ ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜੇਲ ਅਨੁਭਵ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ ਪੇਂਡੂ ਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿੱਘਰ ਰਹੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ, ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਸਭ ਰੰਗ, ਨਰਕਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤੇ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਸ਼ੂ, ਡੇਢ ਆਦਮੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਗ੍ਰਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਤੇ ਮਾਰਕਸੀ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਉਹ 'ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਲਈ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕੁਲਫੀ' ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ :- ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗਿਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸਵੇਰ ਸਾਰ, ਪਿੱਪਲ ਪੱਤੀਆਂ, ਕੁੜੀ ਕਹਾਣੀ ਕਰਦੀ ਗਈ, ਅੱਗ ਖਾਣ ਵਾਲੇ, ਕਰਾਮਾਤ, ਇਕ ਛੁੱਟ ਚਾਨਣ ਦੀ, ਮਾਝਾ ਨਹੀਂ ਮੋਇਆ ਦੁੱਗਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਦੁੱਗਲ 'ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗੂੰਝਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹਾਸਲ ਹੈ।

ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਭਾਅ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿੱਲਖਣਤਾ ਉਸਦੇ ਨਿਰੋਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਛਾਹ ਵੇਲਾ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼, ਤੁੜੀ ਦੀ ਪੰਡ, ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਕ, ਦੁੱਧ ਦਾ ਛੱਪੜ, ਗੋਲ੍ਹਾਂ, ਨਵੇਂ ਲੋਕ ਅਤੇ ਅਸਤਬਾਜ਼ੀ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਵਿਰਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਦੀ ਵਿੱਲਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੱਖੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਲੱਭਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਭ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ। ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸੀ, ਨਵੀਂ ਰੁੱਤ, ਬਾਸਮਤੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਤੇ ਚਾਨਣ ਦੇ ਬੀਜ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ- ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਛਾਂ, ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੱਕ, ਸਾਂਝੀ ਕੰਧ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਗਲਾਸ ਹਨ। ਗੁਰਬਚਨ ਭੁੱਲਰ ਵੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਹਲਾਂਕਿ ਉਸਨੇ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕੀਵੀਂ ਸਦੀ, ਦੀਵੇ ਵਾਂਗ ਬਲਦੀ ਅੱਖ, ਮੈਂ ਗਜਨਵੀਂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਓਪਰਾ ਮਰਦ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ।

ਚੌਥੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ :- ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਨ। ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ ਨੇ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁ ਪਰਤੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਅੰਗ ਸੰਗ, ਭੱਜੀਆਂ ਬਾਹੀਂ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹੱਥ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਪੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ 'ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦੀ ਉਸਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਚਘੜੇ, ਨਮਾਜ਼ੀ, ਮੁਕਤੀ, ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਅਣਕਿਹਾ ਵੀ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ, ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ, ਅਤਰਜੀਤ, ਗੁਰਪਾਲ ਲਿੱਟ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਸੁਖਵੰਤ ਕੌਰ ਮਾਨ ਜਿਹੀਆਂ ਨਾਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗੌਲਣਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਦੂਜਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਗਲਪ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ 'ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

6.4 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ

ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਆਰੰਭ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਰਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਕਾਰਨ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਅਤੇ ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

6.4.1. ਮੁਢਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ

ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ 'ਰਾਜਾ ਲੱਖਦਾਤਾ ਸਿੰਘ' ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਨਾਟਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਿਖੇ ਦੋ ਨਾਟਕ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਲਿਖਤਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਚਣ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ:- 1913 ਈ. ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਇਕਾਂਗੀ ‘ਦੁਲਹਨ’ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੰਗਮੰਚੀ ਨਾਟਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਇਹ ਇਕਾਂਗੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ‘ਸੁਹਾਗ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਲੀਹਾਂ ‘ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾਸ਼ੀਲ ਬਣੀ ਇਕ ਅਇਰਸ਼ ਔਰਤ ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਦਕਾ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਜਿਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਟ ਸਿਰਜਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਸੁਭੱਦਰਾ, ਲਿੱਲੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲ ਵਰਕਰ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਕਮਲਾ ਕੁਮਾਰੀ, ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ, ਖੇਡਣ ਦੇ ਦਿਨ ਚਾਰ, ਅਨਜੋੜ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਚਿੰਤਕ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਵੀਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਾਰਨ ਸੇਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬੇਹਤਰੀਨ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ, ਨਾਰਕੀ, ਵਾਰਸ, ਮੌਇਆ ਸਾਰ ਨਾ ਕਾਈ, ਦਮਯੰਤੀ, ਮਿਤਰ ਪਿਆਰਾ ਅਤੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਨੱਢੀ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ:- ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੀ ਨਾਟ ਕਲਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਲੁਪਤ ਪਹਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਟ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਉਸਦੀ ਸੰਵਾਦਕੀ ਮਲਵਈ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਨਾਟ-ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ, ਸੈਲ ਪੱਥਰ, ਕੇਸਰੋ, ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ, ਧੁਣੀ ਦੀ ਅੱਗ, ਸੌਕਣ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਰਜ਼ੀਆ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਨਾਟ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਈ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬੇਹਤਰੀਨ ਨਾਟ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਸੁਰਜੀਤ ਸੇਠੀ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਸੂਜਾ ਅਤੇ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦੀ ਨਾਟ ਰਚਨਾ ‘ਤੇ ਐਬਸਰਡ ਨਾਟ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਭਰਿਆ ਭਰਿਆ ਸੱਖਣਾ ਸੱਖਣਾ, ਕਿੰਗ ਮਿਰਜ਼ਾ ਤੇ ਸਪੇਰਾ, ਮਰਦ ਮਰਦ ਨਹੀਂ ਤੀਵੀਂ ਤੀਵੀਂ ਨਹੀਂ ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਨਾਟ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਦਾਸ ਲੋਕ, ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਰਕ, ਇਕਾਈ ਦਹਾਈ ਸੈਂਕੜਾ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕ ਹਨ।

ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਦਾ ਨਾਟਕ:- ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਮਾਂ 1975 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਲੱਗੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਭਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਲਈ ਨਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ, ਅਤੇ ਆਤਮਜੀਤ ਇਸ ਦੌਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਸਾਧਨ ਵਿਹੁਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਗਾਰਗੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਗਾਰਗੀ ਵਾਂਗ ਮਾਨਸਿਕ ਬੇਤਰਤੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ, ਤੁੜੀ ਵਾਲਾ ਕੋਠਾ, ਇਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ, ਸੁੱਕੀ ਕੁੱਖ, ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਆਮਤਜੀਤ ਐਬਸਰਡ ਨਾਟ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਲਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਾਬੀਆਂ, ਮੁਰਗੀਖ਼ਾਨਾ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਰੱਖੀਏ ਨਾਂ, ਪੂਰਨ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਰੰਗੀ ਹਾਂ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕ ਹਨ।

ਚੌਥੇ ਦੌਰ ਦਾ ਨਾਟਕ:- ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਵਾਰਾਜਬੀਰ ਅਤੇ ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਸਵਾਰਾਜਬੀਰ ਨੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਧਰਮ ਗੁਰੂ, ਮੇਦਨੀ, ਸ਼ਇਰੀ ਅਤੇ ਅਗਨੀਕੁੰਡ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਚਰਚਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਾਵਾ, ਇਸ ਚੌਂਕ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਨ ਦੇ ਉਹਲੇ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਤੀਸ਼ ਵਰਮਾ, ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ ਕੌਰ, ਟੋਨੀ ਬਾਤਿਸ਼, ਦਵਿੰਦਰ ਦਮਨ ਆਦਿ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ।

ਅਭਿਆਸ ਤੀਜਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੋਈ ਚਾਰ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

.....
.....
.....
.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ

.....
.....
.....
.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸਕ੍ਰਮ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

6.5 ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ

ਵਾਰਤਕ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ‘ਵ੍ਰਿਤ’ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਟੀਕਾ ਜਾਂ ਜਾਣ ਪਛਾਣ। ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਵੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ ਤੋਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ- ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤ ਚੀਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਢਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਾਖੀ, ਜਨਮਸਾਖੀ, ਗੋਸਿਟ, ਟੀਕੇ, ਪਰਮਾਰਥ, ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਆਦਿ ਰੂਪਾਕਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਉਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ, ਜੀਵਨੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਸਫਰਨਾਮਾ, ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ, ਡਾਇਰੀ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਜਿਹੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੇਠ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

6.5.1 ਨਿਬੰਧ

ਨਿਬੰਧ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ ‘ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ’ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੈਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਵੀ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦੀ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਸਿਰ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਸਾਵੀਂ ਪੱਧਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸਵੈ ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਲਗਨ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਿਵਾਲਾ, ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਬੰਧਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਰਤਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ, ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ, ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਜਸਵੰਤ ਦੀਦ, ਪਰਮਿੰਦਰ ਸੋਢੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

6.5.2 ਸਵੈਜੀਵਨੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪਾਕਾਰ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਘੜਿਆ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਆਰਸੀ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਦੀ ਮੇਰੀ ਫਿਲਮੀ ਆਤਮ ਕਥਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦਿਸ ਪਈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ ਨਾਮਕ ਦੋ ਸਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ‘ਉਮਰ ਦਾ ਪੰਥ’ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ‘ਨੰਗੀ ਧੁੱਪ’ ਆਪਣੀ ਬੇਬਾਕੀ ਕਾਰਨ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਚਰਚਾ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈਆਂ। ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ‘ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ’ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ, ਬਚਿਤ ਕੌਰ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਨੰਗੀ ਦਲਿਤ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਹੈ। ਬਲਵੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ, ਅਰਤਜੀਤ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਵੈਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

6.5.3 ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ

ਜਿੱਥੇ ਜੀਵਨੀ ਜਾਂ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਪੁੱਠ ਦੇ ਕੇ ਰੋਚਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਭਰਵਾਂ ਨਾਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਹੈ। ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਦੋਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿੱਮ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀ ਅੱਖ ਅਤੇ ਕੌਡੀਆਂ ਵਾਲਾਂ ਸੱਪ ਨਾਮਕ ਰੇਖਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਮਰਤਾਂ’ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੇਖਾਂ ਚਿੱਤਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਸ. ਸੋਜ਼, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਅਤੇ ਅਨੂਪ ਵਿਰਕ ਨੇ ਵੀ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰਬਚਨ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਿਕੰਦਰ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖ ਕੇ ਰੇਖਾਂ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਨਿੰਦਰ ਘੁਗਿਆਣਵੀ ਨੇ ਗੀਤ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੇਡ ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਲਿਖੇ ਹਨ।

6.5.4 ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਦੇ ਦੋ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਮੇਰਾ ਰੂਸੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦਾ ਮੇਰਾ ਵਲਾਇਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਮੇਰੀ ਰੂਸ ਯਾਤਰਾ, ਐਸ. ਐਸ ਅਮੋਲ ਦਾ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਹਨ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹਲਵਾਰਵੀ ਨੇ ਵੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਚਨ ਰਚਿਤ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ‘ਮਹਾਯਾਤਰਾ’ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਡਾਇਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਵੀਨ ਵਾਰਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪਸਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਮੇਰੀ ਗੈਰ ਜਜਬਾਤੀ ਡਾਇਰੀ’ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਡਾਇਰੀ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਾਲ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਵਿਧਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਅਭਿਆਸ ਚੌਥਾ

- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ‘ਵਾਰਤਕ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
ਉੱਤਰ
- ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
ਉੱਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 3. ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 4. ਪੰਜਾਬੀ ਸਫਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ

.....

.....

.....

.....

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਰਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕੈਡਮੀ ਦਿੱਲੀ 2006
2. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕੈਡਮੀ ਦਿੱਲੀ 2006
3. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕੈਡਮੀ ਦਿੱਲੀ 2006
4. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕੈਡਮੀ ਦਿੱਲੀ 2006
5. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੈਪਸੂ ਬੁਕ ਡਿੱਪੂ, 1976.
6. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1974.
7. ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ, ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ 1901-1995), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998.
8. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ 1700 ਈ. ਤੱਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1999.

